

HUMANİTAR VƏ SOSIAL ELMLƏR HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/50/9-13>

Həcər Hüseynova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
filologiya elmləri doktoru
<https://orcid.org/0000-0002-3223-427X>
hacerhuseynova@mail.ru

Azərbaycan milli mətbuatının formalaşması tarixi və “Əkinçi” qəzeti

Xülasə

Ölkəmizdə milli mətbuat 1875-ci ildə yarandı. İlk mətbu orqanımız ədəbiyyat sahəsində böyük xidmətləri olan Həsən bəy Zərdabi tərəfindən yaradıldı. Qəzetin “Əkinçi” adlandırılması özü də senzuradan keçirilməsi məqsədi daşıyırdı. Çünki imperiya müsəlman bir ölkədə ictimai-siyasi məqsədlə bir qəzetin yaradılmasına, insanların maariflənməsinə, haqqını tələb etməsinə yol verməzdi. Məlumdur ki, həmin dövrdə – on doqquzuncu əsrdə müəyyən qədər maarifçilik inkişaf etməyə başlamışdı. İlk məktəblərdə ana dilinin tədrisi həyata keçirildi. Bu sahədə M.F.Axundzadənin, S.Ə.Şirvaninin xidmətləri daha çox idi.

S.Ünsizadənin məktəbində şəriətlə, islam tarixinin tədrisi ilə bərabər, dünyəvi elmlərin tədrisi də həyata keçirildi. Bu cür yeni tipli məktəblərin həyata keçirilməsində H.Zərdabi, N.Vəzirov, S.M.Qənizadənin çox böyük zəhməti olmuşdu. Bu və digər maarifpərvər ziyalılar Azərbaycan xalqının, fəhlə və kəndlilərin savadlanması məqsədilə bir mətbuat nümunəsi yaratmağı qərara alırlar. Çünki xalqın savadlanması, haqlarını başa düşməsi üçün ana dilində belə bir qəzetə ehtiyac vardı. Həmin ilk anadilli mətbuat “Əkinçi” oldu.

Açar sözlər: mətbuat, nəşr, qəzet, maarifçilik, “Əkinçi”

Hajar Hüseynova
Azerbaijan State Pedagogical University
Doctor of Philology
<https://orcid.org/0000-0002-3223-427X>
hacerhuseynova@mail.ru

The History of the Formation of the Azerbaijani National Press and the Newspaper “Ekinchi”

Abstract

The national press in our country was established in 1875. Our first press was founded by Hasan bey Zardabi, who had great services in the field of literature. The very naming of the newspaper “Ekinchi” was intended to prevent censorship. Because the empire would not allow the creation of a newspaper with socio-political purposes in a Muslim country, to educate people, and to demand their rights. It is known that at that time, in the nineteenth century, enlightenment began to develop to a certain extent. The teaching of the native language was carried out in the first schools. M.F.Akhundzadeh, S.A.Shirvani had more services in this field.

In S.Unsizadeh's school, along with teaching Sharia and Islamic history, secular sciences were also taught. H.Zardabi, N.Vazirov, S.M.Ganizadeh made a great effort in implementing such newtype schools. These and other enlightened intellectuals decided to create a model of the press for the education of the Azerbaijani people, workers and peasants. Because there was a need for such a newspaper in the native language for the education of the people and for them to understand their rights. That first native-language press was “Ekinchi”.

Keywords: press, publication, newspaper, enlightenment, “Ekinchi”

Giriş

Azərbaycanda milli mətbuatın inkişafı və mətbuat vasitəsilə insanların maarifləndirilməsi “Əkinçi” ilə başlamışdır. Azərbaycan milli mətbuatı xalqımızın maariflənməsi, milli özünüdərk və ictimai şüurun inkişafında mühüm rol oynamışdır. Mətbuatın inkişafı Azərbaycan cəmiyyətində ideya axınlarının formalaşmasına, milli-mədəni oyanışa, dil və ədəbiyyatın təbliğinə səbəb olmuşdur. XIX əsrin ikinci yarısından etibarən bu proseslər daha sistemli şəkildə inkişaf etməyə başlamış və ilk milli qəzet olan “Əkinçi”nin nəşri ilə öz zirvə nöqtəsinə çatmışdır.

“Əkinçi” qəzetinin ilk sayı (22 iyul 1875)

Zərdabinin fikri ilə desək, qəzet millətin aynasıdır, xalqın dili, gözü, qulağıdır. “Əkinçi” Azərbaycan dilində yayımlanan ilk milli qəzet olmuşdur. Min səkkiz yüz yetmiş beşinci ildə nəşrə başlamış, min səkkiz yüz yetmiş yeddinci ildə nəşri dayandırılmışdır. Qəzetin birinci nömrəsinin yayımlandığı iyirmi iki iyul tarixi Azərbaycanda Milli Mətbuat günü kimi qeyd edilir. Qəzet cəmi iki il, ayda iki dəfə olmaqla, əlli altı sayı çap olunmuşdu.

Tədqiqat

I. “Əkinçi” qəzetinin yaranmasının əsas məqsədi: Min səkkiz yüz yetmiş beşinci il iyirmi iki iyul tarixində Həsən bəy Zərdabinin təşəbbüsü ilə nəşrə başlayan “Əkinçi” qəzeti ilə milli mətbuatımızın təməli qoyuldu.

“Əkinçi” qəzeti Rusiya imperiyası daxilində türkdilli və islam coğrafiyasında ilk dünyəvi qəzet hesab olunur. Həsən bəy Zərdabi bu nəşrlə Azərbaycan xalqını savadlanmağa, maariflənməyə, kənd təsərrüfatı və elmi biliklərə yiyələnməyə təşviq edirdi və yazırdı ki, milləti irəli aparmaq üçün gərək maarif yayılsın, elmi biliklər sadə dildə xalqa çatdırılsın. “Əkinçi” qəzeti, Həsən bəy Zərdabinin təşəbbüsü ilə Azərbaycan xalqının maariflənməsi və məlumatlandırılması məqsədilə yaradılmışdır. Qəzetin əsas məqsədi kəndlilərin və sadə insanların problemlərini gündəmə gətirmək və onları işıqlandırmaqdan ibarət idi.

II. *Qəzetin məzmunu və dili*: “Əkinçi” qəzeti Azərbaycan mətbuatının beşiyi olmaqla yanaşı, xalqın maariflənməsi, milli kimliyin formalaşması, elmin və təhsilin yayılması üçün əvəzsiz platforma rolunu oynamışdır. Onun açdığı yol müasir dövrdə də milli mətbuatın əsas mənəvi dayaqlarından biri kimi dəyərləndirilir. Qəzet vasitəsilə Zərdabi Azərbaycan yazılı ədəbi dilində ilk dəfə durğu işarələrindən istifadə etmişdir.

“*Əkinçi*”yə qədər və ondan sonra Azərbaycanda mətbuatın inkişafı. Azərbaycan mətbuatı XIX əsrdə formalaşmağa başlamış, ilk dövrlərdə maarifçilik ideyalarının yayılmasına xidmət etmişdir. Mətbuatın təşəkkülü ilə publisistik üslub da dilimizdə müstəqil üslub kimi formalaşmağa başlamışdır. Bu prosesin ilk və əsas mərhələsi “Əkinçi” qəzetinin nəşri ilə bağlıdır.

1. *Əkinçiyə qədərki dövr*. Əkinçidən əvvəl Azərbaycanda çap olunmuş mətbuat nümunələri, əsasən, xaricdə nəşr edilmişdir. Lakin XIX əsrin ortalarına doğru rus dili ilə yanaşı, Azərbaycan (türk) dilində də mətbu sözə ehtiyac yaranmışdı. Dövrün əsas məqamları: şifahi xalq ədəbiyyatı və məktub janrı mətbuat üslubunun ilkin təzahür formaları idi; Mirzə Fətəli Axundzadə, Həsən bəy Zərdabi kimi ziyalıların yazışmaları və çıxışları publisistik üslubun ideya və forma cizgilərini hazırlamışdı.

1875-ci il Bakıda nəşrə başlayan “Əkinçi” qəzetinin əsas məqsədi maarifçilik, xalqın savadlandırılması və cəmiyyətdə oyanış yaratmaq idi. “Əkinçi”nin əsas cəhətləri: sadə, anlaşılan dildə yazılması; publisistik üslubun əsas nümunələri kimi qısa, fikrə yönəlmiş, dialoq şəkilli yazıların yer alması; qəzetin dilinin xalq danışığı dilinə yaxın olması və buna görə də geniş oxucu kütləsi üçün əlçatan olması; sosial ədalət, əkinçilik, təhsil, tibb sahəsində maarifləndirici məqalələrin yer alması və s. idi.

II. *“Əkinçi”dən sonrakı dövr – mətbuatın çoxşaxəli inkişafı*: Əkinçidən sonra bir-birinin ardınca milli qəzet və jurnallar nəşr olunmağa başladı: “Ziya” (1879), “Kəşkül” (1880), “Şərqi-rus” (1903), “Molla Nəsrəddin” (1906), “Füyuzat” (1906) və b. buna nümunədir (Hüseynova, 2025). “Ziya”, “Ziyyəi-Qafqaziyyə”, “Kəşkül” və digər mətbu orqanlar “Əkinçi”nin təməli üzərində yaranıb mükəmməlləşməyə başladı. Həmin mətbu orqanları “Əkinçi”nin nəşrindən sevinən Ünsizadə qardaşları təsis etmişdilər. Lakin sovet dövründə bu mətbu orqanlara doğru olmayan şərhlər yazmaqda onları gözdən salmağa çalışır, yanlış fikir formalaşdırırdılar. Əslində, təsisçilər öz səhifələrində həm islamı təbliğ edir, həm də geniş xalq kütləsinin maariflənməsi məqsədilə dünyəvi məsələləri işıqlandırırdılar. İnsanları Avropada baş verən, həyata keçirilən yeniliklərlə tanış edirdilər. Onların sayəsində xalqda həyata, ədəbiyyata yeni münasibət formalaşır, təhsilə maraq artırdı. Ən mühüm məsələ isə ölkədə mətbuatın inkişafı, bu sahədə fəaliyyətin artıq formalaşması idi. Mətbuatın inkişafı ilə ölkədə yeni ədəbi janrlar formalaşmağa başlamışdı. Satirik yazılar, esselər, məktublar kimi yeni janrların formalaşması da həmin dövrə təsadüf edir.

İlk mətbu orqan “Əkinçi”dən başlayaraq jurnalistika da inkişaf etdi, jurnalistlər məktəbi formalaşdı. Onlara aid olan peşə məsələləri, prinsipləri yarandı. Mətbuat üslubu təşəkkül etdi və getdikcə inkişaf etməyə başladı. Qəzet ana dilində nəşr edildiyi üçün ana dilimizin rəsmi ünsiyyət vasitəsi kimi işlənməsi fəallaşdı. Milli təəssübkeşliyi ilə seçilən ziyalılar qəzetin ətrafına toplaşdılar. Bu isə söz yox ki, imperiyanın prinsiplərinə zidd idi. Buna görə də qəzetin nəşr edilməyə başlaması ilə bağlanması arasında çox az bir zaman keçdi. Qəzetin bağlanması, qadağan edilməsi ictimai-siyasi proseslərin nəticəsi oldu.

On doqquzuncu əsr Rusiyada min səkkiz yüz altmış beşinci ildə qəbul edilmiş “Senzura qanunu”na əsasən yeni bir milli mətbu orqanın yaradılması üçün icazə almaq çox çətin məsələ idi. Azərbaycan ziyalılarından H.Zərdabi hələ bir neçə il öncə qəzet yaratmaq fikrinə düşmüşdü. Lakin onun bu arzusunu reallaşmasına uzun illər çar Rusiyası icazə vermədi. Hənifə xanımın xatirələrində

bu haqda belə yazılmışdır (Xudiyev, 2012): “Qəzetin nəşri üçün dönə-dönə müraciət etməmizə baxmayaraq, yalnız yeddi ildən sonra biz buna nail olduq. Və qəzetin adı ona görə “Əkinçi” qoyuldu ki, guya burada yalnız əkin-biçin məsələlərindən bəhs olunacaq...” (Xudiyev, 2012). Qəzetin birinci sayında Zərdabi qəzetdə hansı məsələlərdən bəhs olunacağı haqqında müfəssəl məlumat verdi və qəzetin məramnaməsi bu şəkildə yayımlandı:

- 1) Daxiliyyə. Bu hissədəki yazılar qəzetin müxbiri tərəfindən yazılacaqdı.
- 2) Əkin və ziraət xəbərləri. Bu hissədə ölkədə və qonşu ölkələrdə əkin məsələləri, şumlama, gübrələmə və sahə ilə bağlı bütün məsələlərdən danışılacaqdı. Burada yeni növlərin yaradılması, məhsuldarlığın artırılması kimi məsələlərə diqqət yetirilməsi nəzərdə tutulurdu.
- 3) Elmi xəbərlər hissəsində elmdən, elmi araşdırmalardan, elmi yeniliklərdən və elmin cəmiyyət üçün faydasından danışılacaqdı.
- 4) Təzə xəbərlər sırasında ticarət xəbərlərindən, məhsulların satılmasından, hansı yolla alqı-satqının səmərəliliyinin artırılma biləcəyindən danışılacaq, xalqa məsləhətlər veriləcəkdi (Aşırlı, 2009). Təsnifatdan da göründüyü kimi, Zərdabi qəzetdə əsas ideya istiqaməti kimi, dörd şöbənin olmasını planlamışdı. Lakin qəzetə marağın getdikcə artması, insanların öz dərslərini burada ifadə etməyə çalışması nəticəsində yeddinci nömrədən sonra artıq qəzetdə artan tələbatın nəticəsində “Məktublar” şöbəsi də fəaliyyətə başladı.

Qəzet eyni zamanda, yalnız Azərbaycanda deyil, bütün Rusiyada müsəlman əhalinin diqqətini cəlb etdi. Qəzetə olan maraq getdikcə artırdı. “Əkinçi”ni Dağıstanda, Mərkəzi Asiyada, Sibirdə böyük maraqla oxumağa başlamışdılar. Qəzetlə bağlı yenə Hənifə xanımın xatirələrindən oxuyuruq ki, qəzet yayıldığı ərazilərdə bütün müsəlmanları qəflət yuxusundan ayıltmışdı. Qəzetin ilk abunəçiləri Omskdan, Tüməndən və digər yerlərdən olan sibirliyə, Ufadan, Orenburqdan olan tatarlar idilər (Məlikova, 1939). Zərdabinin bütün fəaliyyəti xalqın inkişafına yönəlmişdi, mayası vətənpərvərlikdən yığılmışdı. Zərdabi başa düşürdü ki, elə bir dövr gəlib çatmışdır ki, xalq cəhəldən, köləlikdən qurtarmağın yolu ancaq mətbuat ola bilər. Məlumdur ki, Zərdabi hələ Qubada məhkəmə işlərində çalışarkən belə bir fikrə düşmüşdü. Zərdabi ilk dəfə başa düşmüşdü ki, kütləvi informasiya vasitəsi elmin, maarifçiliyin əsası ictimai şüurun oyanması üçün ən mühüm, əvəzsiz vasitədir.

Bu işdə ona A.Bakıxanovun qardaşı maddi dəstək olmaq üçün söz vermişdi. O yazırdı: “Hər bir vilayətin gərək öz qəzeti olsun. Yaxşı-yamanı aşkar eləsin, xalqın dərdi-səri orada çap olunsun ki, o qəzetə baxan xalq güzgüdə gördüyü kimi görsün” (“Əkinçi”, 2005). Bu cür dərin fikirlər müasir mətbuatımız üçün də əsas şüar, əsas prinsip olmalıdır. O dövrün maarifçi-realistləri Zərdabinin fikirlərini alqışlayır və ona dəstək olmağa çalışırdılar. Həm maddi, həm mənəvi olaraq Zərdabinin yanında olur, dəyərli məqalələri ilə qəzetdə çıxış edirdilər. Həmin ziyalılar, əsasən, milli dramaturgiyanın banisi M.F.Axundzadə, S.Ə.Şirvani, N.Vəzirov, Ə.Gorani və başqaları idi. Onlar Zərdabinin mətbu orqan yaratmaq fikrini, bu məqsədlə mübərizə aparmasını, qəzetin nəşrinə nail olmasını eşidib çox şad olmuşdular. Hər zaman qəzetin ətrafında olacaqlarına söz vermişdilər. Qəzetin səhifələrində S.Ə.Şirvaninin satiraları olduqca rəğbətlə qarşılanırdı.

Bu satiralarda S.Əzim dövrün ən vacib məsələlərinə toxunurdu. Qəzeti yüksək qiymətləndirən S.Ə.Şirvani xalqın həyatında qəzetin böyük əhəmiyyəti olduğunu şeirlərində dönə-dönə vurğulayırdı. N.Vəzirovun ilk publisist məqalələri “Əkinçi”də nəşr edilmişdi. Zərdabinin tələbələrindən Əsgər ağa Gorani “Əkinçi”nin nəşrini alqışlamış, bu qəzetdə qırıxdan çox məktub nəşr etdirmişdi. Qəzetin hər sayında, “Məktublar” bölməsində onun məktubları çap edilirdi.

Müstəqilliyini əldə etdikdən sonra Azərbaycanda bütün sahələrdə baş verən inkişaf mətbuat sahəsində də özünü göstərir (Hüseynova, 2025; Əhmədov, 2010). Prezident İlham Əliyev cənabları bunu belə qiymətləndirmişdir: “Bu gün Azərbaycanda azad cəmiyyət formalaşmışdır. Mən cəmiyyətdə gedən prosesləri yüksək qiymətləndirirəm. Azərbaycan cəmiyyəti milli ideya ətrafında birləşmişdir. Əlbəttə ki, burada mətbuatın rolu həddindən artıq əhəmiyyətlidir. Azad mətbuatın artıq formalaşması və uğurla fəaliyyət göstərməsi demokratiyanın əsas əlamətlərindən biridir” (İlham Əliyev milli mətbuatın yaradılmasının 140 illiyi münasibətilə Mətbuat Şurasının İdarə Heyətinin üzvləri ilə görüşüb, 2015).

Nəticə

“Əkinçi”dən öncə sadə yazışmalarla, məktub formasında cızılmış publisistika sonrakı dövrlərdə genişlənərək milli düşüncənin daşıyıcısı olmuş, dil və üslub baxımından mükəmməlləşmişdir. “Əkinçi” qəzetinin rolu yalnız mətbuat tariximiz üçün deyil, Azərbaycan ədəbi dili və funksional üslub sisteminin inkişafı üçün də əvəzsiz rola malik olmuşdur.

“Əkinçi”dən sonra inkişaf edən mətbuat 1990-cı illərdən sonra senzuranın aradan qalxması və kütləvi informasiya vasitələrinin artması ilə daha sərbəst inkişaf etməyə başladı. Publisistik üslubun yeni formaları – internet publisistikası, bloqlar, sosial media yazıları və s. yarandı.

Ədəbiyyat

1. Axundov, N. (1965). *Azərbaycanda dövrü mətbuat*.
2. Aşırlı, A. (2009). *Azərbaycan mətbuat tarixi* (I hissə).
3. “Əkinçi” tam mətni. 1875–1877. (2005). “Avrasiya”.
4. Əhmədov, N. (2010, iyul). Azərbaycan mətbuatı yeni inkişaf dövrünü yaşayır. *Xalq qəzeti*. <https://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2010/iyul/129287.htm>
5. Hüseynova, H. (2025). Sosiqlinqvistikanın müasir çağırışları və Azərbaycan cəmiyyətində dil məsələləri. *Elmi Tədqiqat Beynəlxalq Elmi Jurnal*, 5(5), 7–11.
6. Xudiyev, N. (2012). *Azərbaycan ədəbi dili tarixi*.
7. Əliyev, İ. (2015, iyul 21). *İlham Əliyev milli mətbuatın yaradılmasının 140 illiyi münasibətilə Mətbuat Şurasının İdarə Heyətinin üzvləri ilə görüşüb*. <https://president.az/az/articles/view/15874>
8. Məlikova, H. (1939). Həsən bəy Məlikov Zərdabının tərcümeyi-halı. *Revolusiya və kultura*, (6).
9. Mirzəbəyli, İ. (2024). *And və əməl: məqalələr toplusu*. Mütərcim.
10. Sadıqova, S. (2000). *Azərbaycan dövrü mətbuatının ümumi xarakterli bibliografik mənbələri*.
11. Vəliyeva, S. (2016). *İşığa gedən yol*. Zərdabi LTD MMC.
12. Zeynalov, N. (1973). *Azərbaycan tarixi* (I hissə). ADU.

Daxil oldu: 12.05.2025

Qəbul edildi: 06.10.2025